

Tertullianus tükre társadalomtörténettől történetteológiáig

Grüll Tibor: Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében. Budapest, Gondolat Kiadó, 2023. 213 oldal.

Írásomban Grüll Tibor új Tertullianus monográfiáját mutatom be, egyben ajánlva azt az olvasóknak.¹ Grüll az i.sz. 2. század végén, 3. század elején élt karthágói püspök, Quintus Septimius Florens Tertullianus életművének tükrében fejt ki olyan alapvető kérdéseket a késő antikvitás társadalmi kontextusából kiindulva, mint a zsidó-keresztény-pogány együttélés, a közöttük húzódó kulturális határterületek (*cultural boundaries*) és azok hatásai a mindennapi életre, vagy a korszak különböző identitásai és azok egymáshoz való viszonya. Mindebből nagyszabású gondolati ívet húz egészen olyan elvontabb témákig, mint a történetteológia születése, a *translatio imperii* zsidó-keresztény gondolata, Róma üdvtörténeti szerepének koncepciója, vagy akár a formálódó korai keresztény politikai teológia.

Célközönség

Kinek szól manapság egy Tertullianus monográfia, kiváltképp magyarul? A kérdést burkoltan Grüll is felteszi bevezetőjében.² Ezt a problémát meglátásom szerint nagyon helyesen veti fel, mert ezzel az önreflexióval így könyvét is pozícionálja, valamint tisztázza művét az olvasó előtt, és kifogja a szelet az esetleges kritikák vitorlájából. A kérdésben vegyesen bújik meg általános episztemológia, illetve „nyelv-” vagy „tudáspolitiká”, ami nem csak Grüllt, de gyakorlatilag az egész magyar tudományosságot is joggal és egyre tapinthatóbb aktualitással érint. A problémát – úgy gondolom – nem árt időről időre újraértékelni. Grüll bibliográfiája a Tertullianushoz kapcsolódó magyar nyelvű szakirodalmon túl (többek között Nemes, Szlávik)³ főleg a „nagy nyelvek” szakirodalmával konzultál, mivel

¹ Grüll 2023.

² Grüll 2023. 7.

³ Nemes 1935; Szlávik 2006.

nemzetközileg egy sokat vizsgált témáról van szó, ellenben a hazai kutatásban a mű abszolút hiánypótló. Azonban Grüllnek vállaltan nem célja egy átfogó Tertullianus monográfia megírása, mivel ezt a munkát előtte már több kiváló tudós megkísérelte (például Klein, Barnes),⁴ helyett – saját szavaival – egy „mélyfúrás-szerű” tanulmány megírását végzi el. Ez egyrészt a címben is megjelenő kérdés-felvetésből, azaz Tertullianus szubjektív nézőpontjából, másfelől a mű terjedelméből (nagyjából 200 oldal) és felépítéséből is kiviláglik. A magyar nyelvű olvasóközönség tájékoztatása tehát kétségtelenül cél, ettől azonban a könyv cseppet sem kap „népszerűsítő” jelleget. Ellenkezőleg, Grüll írásmódját végig tiszta tudományos stílus jellemzi. A monográfia egy pillanatra sem áldozza fel precizitását a közérthetőség oltárán, ezért egyszerre mondható szakszerűnek és frappánsnak. A könyvet szakmabeli kollégáknak és laikus érdeklődőknek is egyaránt ajánlom. A szerzőnek pedig megfontolásra javaslom, hogy művét esetleg angolul is megjelenesse, és ezáltal bekapcsolódhasson a szélesebb tudományos diskurzusba, mert munkájának ott a helye.

Módszer

Grüll ókortörténészként határozza meg önmagát, és ez jól tetten érhető mind irányultságában mind módszerében. A klasszika-filológiai szövegközpontú megközelítés a monográfiában végig társadalomtörténeti kontextualizálással egészül ki. A forráskritikák minden esetben a széles látószögbe illeszkednek. Grüll forrásait nem csak önmagukban – úgymond légüres térben – értelmezi, esetleg más szöveghelyekkel ütközteti, hanem rendszeresen figyelembe veszi a kor társadalmi viszonyait, például a késő-antik városi kultúra különböző aspektusait, a kor tárgyi kultúráját a fennmaradt régészeti leleteken, feliratokon keresztül, sőt a *longue durée* perspektíva sem idegen szemléletétől. Erre egy jó példa, amikor Grüll összegzésében elindít egy gondolatmenetet a kor írásbeliségéről, íráshasználatáról.⁵ Azért is találok a hasonló jellegű „revitalizáló” okfejtéseket rendkívül hasznosnak, mert véleményem szerint a „szakbarbarizmus” egyik legkártékonyabb jelensége, amikor bizonyos történelmi körülményeket az adott szerző evidenciaként kezel, ám kifejtésük vagy akár megkérdőjelezésük elmulasztása könnyen súlyos félreértésekhez vezet az olvasóban. A késő-antik íráshasználat problematikájának újragondolása például arra készíti az olvasót (szakmabelit és laikust egyaránt), hogy ritkán megkérdőjelezett alapvetésekről tegyen fel magának szinte mindig aktuális kérdéseket. Ezt a megközelítést és módszertant mindezzel leginkább talán

⁴ Klein 1968; Barnes 1971.

⁵ Grüll 2023. 178.

az Annales-iskola vagy a kortárs Peter Brown nyomdokaiba illeszteném, *Ágoston életrajzára* gondolva.⁶ Grüll ezáltal sokkal közelebb hozza Tertullianushoz az olvasót, és elképzelhetőbbé, „előbbé” teszi.

Grüll történészi megközelítésére jellemző az is, hogy ahol teheti, adatait számszerűsíti és táblázatokba rendezi,⁷ nemcsak demográfiai statisztikák kapcsán, de szövegelemzések esetében is. Ezáltal az analízis sokkal áttekinthetőbb, meggyőzőbb és nem utolsó sorban megkönnyíti a hivatkozást. Véleményem szerint a forráselemzés hasonló kvantifikációja és adatvizualizációja nagyban segíti a kutatást és idővel akár újabb áttörést is hozhat az irodalomtudományban és írott forrás alapú történeti kutatásban.

A könyv egy másik módszertani sajátossága és egyben egyik nagy leleménye, amikor Grüll több ízben fordítja szembe Tertullianust Tertullianusszal. A szerző ugyanis előszeretettel hívja fel a figyelmet Tertullianus érveléseinek belső logikai buktatóira.⁸ Ezzel persze nem Tertullianus koherenciáját akarja megkérdőjelezni, vagy szavahihetőségét elvitatni, inkább a Grüllt jellemző éleslátással Tertullianus gondolkodásmódjának és érveléstechnikájának sajátosságaira mutat rá, kiélezve annak gyenge pontjait. Úgy vélem ezáltal nemcsak Tertullianus, de a tágabban értelmezett késő-antik retorika, sőt a korai keresztény paradigma is sokkal érthetőbbé válik az olvasó számára.

Szerkezet és tartalom

Szerkezetileg a mű nem a szokványos módon halad statikusan a széles látószögtől a szűk látószög felé, úgymond „távolról közelítve”, először a társadalomtörténeti kontextust felvázolva, majd Tertullianust pozicionálva ebben, hanem először fókuszál Tertullianusra (I. fejezet: *Tertullianus élete és művei*, II. fejezet: *A Római Birodalom Tertullianus életművében*) majd mutatja be részletesebben a kor társadalmi viszonyait (III. fejezet: *Róma és a zsidóság*, IV. fejezet: *Róma és a kereszténység*) és az utolsó fejezetben újra ráfókuszál egy specifikus témára a Tertullianus életművön belül (V. fejezet: *Róma szerepe az isteni üdvtervben*). Ennek – meglátásom szerint – az lehet a legfőbb oka, hogy a mű tényleges „tézise” és egyben legerősebb mondanivalójú és legfontosabb része az utolsó (V.) fejezet. A többi „felvezető” fejezet retorikailag érzékelhetően ennek „ágyaz meg” és ezeknek van valamelyest „alárendelve”.

Az I. fejezet röviden ismerteti Tertullianus életét és klasszifikálja a szerző életművét apologetikus, dogmatikus-polemikus és praktikus-aszketikus művek szerint.

⁶ Brown 1967.

⁷ Grüll 2023. 18., 70., 112., 154.

⁸ Pl. Grüll 2023. 54–55.

Ezen belül Grüll Tertullianus nagyegyházi „katolikus”, valamint a későbbi montanista nézeteinek elemeit tartalmazó felosztást javasol és egy átfogó táblázatban ismerteti az erre utaló nyomok megoszlását⁹ életművében. A II. fejezet 1. része tulajdonképpen Tertullianus és az általános keresztény polémia viszonyát ismerteti a római hatalomhoz. Ez az eszmefuttatás lényegében az V. fejezetben folytatódik, míg a II. fejezet 2. része Tertullianusnak a görög-római kultúra különböző szféráiról alkotott nézeteit tételezi, mint a pogány kultuszok, a görög-római irodalom, színház, retorika, filozófia, orvostudomány vagy akár a cirkusz, mindennek egészen praktikus jellegű tiltásait és útmutatásait is kifejtve. A III. és IV. fejezet a zsidóság, illetve a kereszténység általános társadalmi és jogi helyzetét, valamint annak alakulását mutatja be az *Imperium Romanum* területén. Ezzel egészen Pompeius hódításaitól, a Második Templom lerombolásán át a Decius féle üldözésig kiterjedő történeti áttekintést ad, figyelembe véve olyan jogtörténeti fordulópontokat is, mint a *fiscus Iudaicus* bevezetése vagy a Caracalla féle *Constitutio Antoniniana*. Az áttekintés tehát nagy léptékű, bő két évszázadot ölel fel, de közben akkurátus és lényegre törő. A zsidóság és a kereszténység viszonyát tekintve Grüll amellett érvel, hogy Tertullianus szemléletében – ami alapvetően Pált követve zsidót és pogányt és a „harmadik, egyesült népet”, azaz keresztényt különböztet meg – antijudaista polémiai mellett a zsidóságnak bizonyos szempontból mégis kiemelt „missziós” szerep jut történetteológiájában.

Ahogy említettem, a monográfia legfontosabb fejezete (V.) Tertullianus történetteológiáját, illetve politikai teológiáját ismerteti. Tertullianus a Dániel próféciáiból eredeztethető *translatio imperii* elképzelésbe illeszti az *Imperium Romanum*-ot, melyre az utolsó birodalomként tekint az Apokalipszis előtt. Az ekkor még pogány római hatalom ezáltal sajátos legitimációt nyer Tertullianus paradigmájában, melyre így az Antikrisztust visszatartó utolsó erőként tekint. Tertullianus az *Imperium* isteni tervbe illesztésével tulajdonképpen megalapozza a keresztény üdvtörténet koncepcióját.

Bizonyára a szerző tájékozottsága és sokirányú érdeklődése okozza, hogy néhány ponton eltér a szigorúan vett tárgytól. Mentségére legyen mondván, hogy erre olykor ő is felhívja a figyelmet és meg is indokolja, például a Decius-féle keresztényüldözésekről szóló fejezet (IV.3.) fontosságát. De ellenpéldaként felhozható, hogy a zárófejezet utolsó alfejezetének (V.4.) tetemes része voltaképpen Római Hippolütosz történetteológiáját ismerteti, csak távolról visszautalva Tertullianus elképzeléseire. Ezt bizonyára jó okkal teszi, de a kettőt összekötő logikai lépcsőfok – akár didaktikusnak ható – ismertetése úgy vélem nagy segítséget nyújtott volna az értelmezésben.

⁹ Grüll 2023. 17–18.

Stílus

Grüll írásmódját gördülékenység és lényegre törő tömörség jellemzi. Gondolatmeneteibe olykor személyes jellegű kiszólások és véleménynyilvánítások kerülnek, de ezek nem mennek a tudományosság vagy akár az általános objektivitás rovására, inkább ezekkel teszi közérthetőbbé, feszebbé és érdekesebbé okfejtéseit. Tiszta és egyszerű gondolatfűzéseiben nem egyszer használ elvontabb hasonlatokat és más területekről hozott példákat, sőt az irónia és szarkazmus sem áll távol tőle. Hacsak nem áll fenn részéről szándékosság, talán nem elrugaskodott azt feltételezni, hogy stílusára is sokat hathatott Tertullianus.

Felhasznált irodalom

- Barnes 1971 = Barnes, Timothy: *Tertullian. A historical and Literary Study*. Oxford, 1971.
- Brown 1967 = Brown, Peter: *Augustine of Hippo. A Biography*. London, 1967.
- Grüll 2023 = Tibor: *Rómaiak, zsidók, keresztények a karthágói Tertullianus életművében*. Budapest, 2023.
- Klein 1965 = Klein, Richard: *Tertullian und das Römische Reich*. Heidelberg, 1968.
- Nemes 1935 = Nemes Vazul: *Tertullianus görög műveltsége*. Pannonhalma, 1935.
- Szlávik 2006 = Szlávik Gábor: *Egy elmaradott régió szerepvállalása a kor vallási mozgalmaiban. Közép-Phrygia montanizmusa. Egyháztörténeti Szemle 7. (2006:1), 3–36.*

Gara Misel